

Повернення із забуття (Львівський рабин Єхезкіїль Левін)

На матеріалах архівних документів, публікацій у єврейській польськоюмовній пресі подана біографія, висвітлена душпастирська, богословська, наукова діяльність Єхезкіїля Левіна (1897–1941), рабина прогресивної синагоги м. Львова, який мученицьки загинув, рятуючи громаду в перші дні німецької окупації.

XX сторіччя прокотилося по людських долях революціями, двома світовими війнами, досвідом червоного і брунатного тоталітаризмів, репресіями, руйнаціями Богом даних цінностей. І страшний той коток розчавив життя тих, котрі не прийняли політичних установок життя багатьох, не скористалися можливостями жити як усі або й краще, а відмовилися своїм обдаруванням, своїм інтелектом заробляти життєвий успіх. Ті часи ще називають «сторіччям мучеників». Конформізму, насильству, бруталності вони протиставили лише гідність, непохитну віру, любов до ближнього.

Одним з таких мучеників був львівський рабин Єхезкіїль Левін,

The article analyses pastoral, theological and scientific activities of Ezekiel Lewin (1897–1941), the rabbi of the progressive synagogue in Lviv. Lewin was martyred trying to defend his congregation in the first days of the Nazi invasion. The article is based on archive documents and reports from the Jewish Polish-language press.

який своєю діяльністю застерігав, а смертю переміг вселенське зло, іменоване Голокостом.

Життя

Він народився 20 травня 1897 р. у родині, де прадід, дід, батько були рабинами¹. Місце народження — м. Рогатин, Східна Галичина, тодішня Австро-Угорська імперія. Є. Левін отримав релігійне і світське виховання та освіти. Вчився у приватного вчителя, у хедері Рогатина. У 1908 р. родина переїхала до Жешува, де

¹ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДАЛ), ф. 701, оп. 3, спр. 688, арк. 117–118; спр. 938, арк. 18; спр. 2178, арк. 98–103.

Левін закінчив польську гімназію і продовжив релігійне навчання. Послідовно студіював Тору, Гемару, Талмуд, у гімназії класичні мови, літературу, історію. Ще за Австрії розпочав рабинські студії, а вже за часів Другої Речі Посполитої отримав освячення — сміху. Першим вчителем був батько, відомий в ті часи знавець Талмуду і Тори. Вчився у рабина Кракова і Бродів Менахема Менделя Штейнберга, у ешиві Бреслау. Здобув і вищу світську освіту, вивчав філософію у Ягеллонському університеті у Кракові. У 1923 р. захистив докторську працю «Неоплатонізм та юдаїзм». Енергійний, комунікабельний Єхезкіїль був у вирі життя, цікавився політикою, особливо ідеями сіонізму, входив до складу молодіжного об'єднання сіоністів Західної Галичини, був знаним і у польських демократичних колах.

Здібного студента, згодом випускника, помітили. Левін отримав пропозицію обійняти посаду асистента професора філософії, його висунули кандидатом у депутати міської ради Кракова. Перемога на виборах була досить ймовірною. Перед молодою людиною вимальовувалися гарні перспективи як академічної, так і політичної кар'єри. Особисте життя також складалося добре. Він одружився, народився син. Потрібно було визначитися. Єхезкіїль обирає долю рабинства. У 1924 р. він дав згоду стати рабином прогресивної релігійної громади у м. Катовіцах.

Ортодокс за походженням, вихований в ортодоксальній родині, Є. Левін зумів добре зарадити собі. Члени громади з сильними пронимецькими симпатіями, асиміляційними настроями скоро оцінили відданість молодого рабина, його турботи про традиції, духовність і розуміння специфіки

тяжкої праці в торгівлі, промисловості, якій переважна більшість віддавала час і сили.

Авторитет, популярність Левіна зростали.

У 1927 році Голова Львівської єврейської громади В. Хайес запросив Левіна на вакантну посаду рабина прогресивної синагоги². Це був своєрідний прецедент у середовищі польського єврейства. Внука і сина ортодоксів, рабина з невеликого міста, молоду людину з академічною освітою запрошують рабином до найчисельнішої з громад. Члени правління, зокрема ортодокси та хасиди, були рішуче проти, про що свідчать тривалі переговори, листування Левіна з членами управи. До того ж політизація життя взагалі і єврейського зокрема у Львові була особливо активною.

За попередньою угодою Левін приїхав до Львова, виголосив кілька публічних промов, провів богослужіння і отримав цілковите схвалення. Залишався переїзд і облаштування на новому місці, але, як свідчать документи, в управі все ще точилися суперечки. 8 серпня 1928 року Левін змушений був писати, що вже відмовився від позитивного контракту в Катовіцах і з 1 вересня повинен звільнити службове помешкання, а від керівництва управи він не отримує жодної інформації³.

Врешті дійшли згоди. За ініціативою Є. Левіна до контракту з управою були внесені наступні пункти:

«1. Свідомо керуватимусь у стосунках з усіма існуючими партіями, релігійними напрямками лише засадами моралі, котрі конечні при виконанні рабинської праці. В ім'я зго-

² ЦДІАЛ, ф. 701, оп. 3, спр. 2724, арк. 1–18.

³ Там само, арк. 66–67.

ди і спокою в громаді ніколи не виступатиму провокуюче проти інших партій і переконань, зобов'язуюся ніколи не використовувати кафедру храму та інші засоби впливу рабина в партійно-політичних цілях.

2. Зобов'язуюсь не лише в храмі, але й у домах молитви, вказаних через релігійний відділ громади, кожну другу суботу і у свята виголошувати проповіді польською мовою, а також в разі потреби, публічні проповіді на свята, похорони, при проведенні культурно-освітніх заходів, організувати для учнів середніх шкіл духовні вправи, навчання релігії»⁴.

Початок праці у Львові був важким. Ускладнювалося і особисте життя. Дружина Єва не вписувалася в життя супутниці рабина великого міста, у неї були інші захоплення, вона не прагнула виконувати чисельних обов'язків згідно зі своїм статусом. Урешті дійшло до розлучення. Однак Левін умів долати труднощі. Швидко порозумівся з колегами-рабинами, правлінням, знайшов шляхи погодити інтереси молодих і старих, особливі симпатії здобув проповідями, на які вчащали, бувало, і ортодокси, а також цілком асимільовані, котрі, здавалося, уже й забули, хто вони. У дні сімейної кризи Є. Левіна підтримали. У 1931 році він одружився вдруге. Рахіль Райзес, донька землевласника з Рави-Руської, добре вихована, високоосвічена, асистентка професора психології Львівського університету С. Балея, заради заміжжя відмовилася від наукової кар'єри, стала взірцевою дружиною, матір'ю його сина Курта і двох спільних синів Натана і Леона. Її розум, тактовність, доброта,

вміння знаходити спільну мову з людьми сприяли успіхам рабинської праці Єхезкіїля.

30-ті роки у Східній Галичині були часом перманентної економічної кризи, загострення міжнаціональних відносин унаслідок як економічних негараздів, так і політики колонізації, спалахів побутового і урядово-політичного антисемітизму. Безробіття одних змушувало емігрувати, інші шукали винуватців, а ними виявлялися євреї, радикалізація життя витісняла віру, традиції аналогічно і серед українців та поляків. Левін обирає свій шлях: поєднуючи турботи сьогодення зі своїм баченням майбутнього євреїв.

Починаючи з 1932 року, він зосереджує зусилля на розбудові релігійної освіти молоді. В 1934 р. очолює Надзірну раду Єврейського педагогічного інституту, інспекцію вчителів релігії у середніх та професійних школах. З його ініціативи виникли численні осередки навчання івриту для дітей та дорослих. Попри економічні труднощі і безробіття рабин зосереджується на пошуках меценатів, гроші йдуть на сиріт, лікарні та благодійні акції. У 1933 р., коли президентом Організації Бней-Бріт «Моноліс» став відомий сіоніст Галичини М. Рінгель, Є. Левін увійшов до її правління та очолив добротинну секцію. Завдяки рабину Бней-Бріт почав надавати регулярну фінансову підтримку ремісничій школі, єврейському народному університету імені Альберта Ейнштейна, Львівському відділу Товариства друзів Єврейського університету в Єрусалимі.

У 1935 р. Левін став членом редакції нового суспільно-політичного культурно-мистецького тижневика «Nasza Opinja».

⁴ Там само, арк. 35–37.

Рабин задекларував свою політичну позицію. Соціалістичні, комуністичні ідеї не викликали його симпатій. Залишався сіоністом, був єдиним рабином у виконавчому комітеті загальних сіоністів Східної Галичини, членом керівних органів фонду відродження Палестини «Керен Гаесод» та фонду купівлі землі у Палестині (Керен Каемет Ле Ісраель)⁵. Одночасно Левін засуджував міжорганізаційні тертя серед сіоністів, критично ставився до ревізійоністських угруповань. Докладав багатьох зусиль, щоб пробуджувати й утримувати духовність через усвідомлення єврейської солідарності на основі Тори, традицій. Був непримиренним не лише до будь-яких проявів зневаги, образи гідності, честі, порушення прав членів своєї громади, але й українців, поляків. Так, коли у польській пресі була розпочата кампанія проти Митрополита А. Шептицького, деяких членів партії УНДО, Левін знаходить способи висловити свою підтримку. Це були і публікації у тижневику «*Nasza Opinja*», і особистий візит до Митрополита Шептицького. Він був ініціатором урочистого привітання Шептицького з 70-річчям у 1935 р. Офіційний візит започаткував дружбу. З ініціативи Левіна на сторінках тижневика «*Nasza Opinja*» регулярно друкувалися статті про український національний рух, літературу, огляди польських літературних, мистецьких творів. У 1938 р., після смерті редактора тижневика Абрахама Інслера, Є. Левін фактично очолив редакцію, постійно вів редак-

ційну колонку, де порушував різні дражливі питання щоденного життя. Газета ставала популярною, до співпраці зголошувалася талановита молодь, наклад збільшувався.

Активна громадська діяльність рабина викликала не лише повагу й любов, але й конфліктні ситуації як з урядовими інституціями, так і з керівництвом єврейської громади. У листопаді 1930 р. львівський староста звернувся до Управи зі звинувачуванням Левіна у розпалюванні «ненависті, антиурядових настроїв». Приводом була промова рабина на похороні депутата сейму від Золочева і Бродів К. Ейзенштайна. Управа зажадала від Левіна письмових пояснень⁶. Левіну затримували платню, виплати за помешкання. У 1936 р. дійшло до конфлікту між власником квартири і Управою, яка орендувала її для рабина. Власник вимагав підвищення орендної плати, почався тривалий судовий процес. А тим часом Левін змушений був неодноразово звертатися з проханням елементарно відремонтувати печі⁷. В родині було вже троє дітей, витрати зростали, до того ж Левін з дружиною допомагали багатьом молодим і старим, які опинилися у скруті. Зовнішньополітична ситуація — фашизм у Німеччині, расистські нюрнберзькі закони актуалізувалися у Польщі огидними демонстраціями представників партії народних демократів (ендеки), так званім «лавковим гетто» для єврейських студентів, бойкотом єврейських товарів.

⁵ Польськомовна єврейська газета «*Chwila*» писала, що Є. Левін як загальний сіоніст був найпопулярнішим депутатом XIX Конгресу сіоністів (*Chwila*. — 1935. — 26 липня).

⁶ Przemówienie zażobne wygłoszone dnia 30 listopada 1932 na pogrzebie byiego posia K. Eisensteina (ЦДАЛ, ф. 701, оп. 3, спр. 2724, арк. 111).

⁷ Там само, арк. 170–174.

Не було єдності в єврейському загалі, загострювалися взаємини між ортодоксами і прогресистами, соціалістами й комуністами. Левін був дуже популярною особою, тому його думка, позиція була важливою. Радикальні ортодокси критикували його за прогресивні переконання, аж до апеляцій в Управу заборонити йому бути рабином прогресивної синагоги. Асимільовані євреї критикували за контакт з ортодоксами, бундівці, соціалісти взагалі займали відкрито ворожу позицію. Левін був настільки авторитетний і популярний, що не буде перебільшенням вважати, що чи не кожне єврейське угруповання докладало чималих зусиль, щоби перетягнути його на свій бік.

Є. Левін передчував наступні потрясіння, йому боліло, що люди відходять від Бога. Ситуацію до певної міри змальовує апеляція правління синагоги реформістів до Управи громади у квітні 1938 р. Йдеться про зміну статуту синагоги. Чинний був статут, прийнятий 1912 р., коли панував достаток, серед вірних було багато поважних, авторитетних осіб, вихованих у набожності, котрі не лише підтримували синагогу матеріально, але й створювали належну атмосферу. Під час богослужінь панували спокій, молитовний настрій. «Нині прибутки синагоги ледве покривають витрати на адміністративні та господарчі потреби. Нині поважні, побожні особи рідко з'являються на богослужіння. Зайшла зміна цінностей. В останні роки на свята Храм є переповнений, але це віруючі, котрі не мають належного релігійного виховання ні з дому, ні з шкіл. Під час служби в Храмі шум, рух, обговорюються біжучі проблеми. Люди не можуть зосередитись на молитві, що вкрай небез-

печно і викликає велике занепокоєння»⁸.

До Левіна приходили зі своїми проблемами ті самі пересічні віруючі, приходили як до судді, як до порадника, захисника.

Ситуація значно ускладнилася, коли постала проблема депортованих з Німеччини євреїв — громадян Польщі. Тисячі нещасних кілька тижнів перебували просто неба на приміській маленькій станції Збонж, доки державні мужі у Польщі вирішували їхню долю. Левін не лише очолив кампанію протесту, але й організував збір коштів, продуктів, переїзд і розміщення багатьох депортованих родин у Львові. Він добре бачив і усвідомлював всю безвихідь становища євреїв, не лише в Польщі, але й в Європі. Намовляв усіх, хто мав найменші можливості до еміграції, використовував найрізноманітніші засоби впливу, щоб об'єднати свій народ, всіх порядних людей — українців та поляків, для відсічі антисемітизму. Син Єхезкіїла Курт, згадуючи про батька у ці роки, писав: «Труднощі, які доводилося йому долати, численні обов'язки рабина зробили своє. В останні роки (перед війною. — *Ж. К.*) він дуже постарів. Життя, яке починалося у таких сприятливих обставинах, дивно стало трагічним»⁹.

У жовтні 1938 року Левін отримав пропозицію стати рабином однієї з Швейцарських громад. Відмовився, вважаючи, що його місце саме у Львові, серед своїх вірних.

Друга світова війна і події, які згодом отримують назву Голокост, суттєво вплинули на діяльність Є. Леві-

⁸ ЦДІАЛ, ф. 701, оп. 3, спр. 2550, арк. 1–6.

⁹ *Lewin K. I. A Journey Through Illussions.* — Santa Barbara, 1994. — P. 20–21.

на, але не на його переконання. Пакт Рібентропа-Молотова поділив Польщу між двома агресорами. Східна Галичина дісталася червоним. Більшовизація, інтернаціоналізація, державний агресивний атеїзм, ліквідація єврейської релігійної громади. Для духовенства всіх конфесій удар був сильний. Рабини, священники були фактично позбавлені свого статусу духовенства, матеріальних засобів існування. Багато церков, костелів, синагог закривалися.

Є. Левін використовував усі задекларовані формальним законодавством права на свободу совісті, віросповідання. Він фактично очолював і підтримував діяльність храму. Рабин Л. Фрейд важко хворів і помер у січні 1940 року. Кожну суботу і свята у синагозі відбувалися богослужіння, рабин виголошував проповідь, давав шлюбні, провадив похорони. Офіційне відділення школи від церкви вимагало особливої духовної опіки для дітей і молоді. Левін невтомно працював з кожною родиною, давав безліч корисних порад, прискіпливо вивчивши законодавство УРСР. Коли влада наклала великий податок на храм, який мав би паралізувати усю роботу, він зумів організувати таємний збір коштів і податок був заплачений вчасно, причому першим з релігійних закладів Львова. Львів'янин З. Ляйнер згадував, що при храмі була група хлопців, які передавали інструкції до дільниць, районів, будинків, він сам отримував інструкції для дільниці Замарстинів від стажера адвоката ще за Польщі, Герша Альтера. «Коли чогось не будеш знати, — сказав той йому, — мене не шукай, а йди до ребе»¹⁰.

¹⁰ Спогади З. Ляйнера, записані автором у 1998 р. у Львові.

Очевидно, практикою Левіна скористалися й у резиденції Митрополита Шептицького. Про таємні вечірні візити до помешкання Левіна, священників у цивільному вбранні писав Курт Левін, є також коротке свідчення секретаря Митрополита о. В. Грицяя. У 1969 році, перебуваючи після звільнення з ув'язнення у стані священника підпільної церкви, записав у зошиті-щоденнику: «За перших Советів ми багато скористалися з досвіду блаженної пам'яті рабина Левіна. Схоже, нині маємо з податками те саме, або гірше»¹¹.

Податки були не найбільшим клопотом. У місті, як і по всій Галичині, почалися арешти, депортації, Левіна не арештували, можливо, через його авторитет і впливовість. Однак мусив раз на тиждень з'являтися формально зі звітами, а насправді для допитів у НКВД. Годинами просиджував у приймальні, годинами тривали допити. Левін очікував арешту, з ним завжди була валізка з необхідними речами, кожного разу прощався з родиною.

22 червня 1941 року розпочинається нова трагічна сторінка у житті Є. Левіна. Він як може заспокоює вірних, організовує бомбосховище у синагозі, застерігає без потреби з'являтися на вулицях. Це були дні суцільної стрілянини, відступу Червоної армії, коли стріляли члени угруповань ОУН, а солдати червоноармійці не розбираючи, ціли-

¹¹ Зошити з записами о. В. Грицяя зберігаються в особистому архіві о. В. Боянівського у Львові. Автор мав можливість ознайомитися з ними у серпні 2001 р. Е. Йонес пише, що податок становив 125 тис. крб. на місяць (Е. Йонес. Евреи Львова в годы Второй мировой войны и Катастрофы европейского еврейства, 1939–1944. — М.—Иерусалим, 1999. — С. 68).

ли в перехожих... Містом снували чутки про розстріли в'язнів, підпали тюрем.

В ніч на 30 червня увійшли перші німецькі частини. З ними представники похідних груп ОУН. Уже ввечері було проголошено відновлення української держави, але це була лише частина міського життя. Масована антисемітська пропаганда пов'язувала єврейство з радянською владою, зокрема з виявленими у тюрмах численними трупами. У смерті закатованих звинуватили, звісно ж, жидокомісарів. У місті розпочався єврейський погром. Хапали євреїв на вулицях і тягнули у тюрми, діставати тіла загиблих. «Ідейні націоналісти», міська голота, підбурювані німцями, кинулися грабувати. У центрі, де мешкав Левін, ситуація була спокійною, але лилася єврейська кров у районах Знесіння, Замайстернова, Підзамча.

Де мали шукати захисту нещасні, беззахисні євреї?

Вранці 1 липня до помешкання Є. Левіна прибігли люди і повідомили, що український натопт нападає на євреїв. Левін, вважаючи, що єдиною силою, здатною зупинити зло в душах, а отже і вчинках людей, є Божий Закон, попросив допомоги у найбільш авторитетної людини, Митрополита А.Шептицького. Син Єхезкіїля Курт згадував: «Мій батько одягнув ритуальне рабинське вбрання, чорні рукавички, попросив мене перекласти кілька речень з польської українською і у супроводі двох старійшин Храму пішов у Юр. Він прощався з нами з тим самим спокоєм і покорою власній долі, як і тоді, коли щовівторка ходив на допити в НКВД».

Митрополит був вражений почутим, він пообіцяв негайно заапелюва-

ти до німецької влади, вислати на вулиці священників, ченців і черниць, щоб зупинити погром. Шептицький запропонував Левіну залишитися в резиденції, поки обставини не нормалізуються. Рабин відмовився, бо мусив бути зі своєю громадою. По дорозі додому його перейняли молодики, побили й потягли разом з іншими до тюрми Бригідки. Ввечері рабина розстріляли. Смерть батька бачив його син Курт, якого витягли з дому невідомі йому молоді українці під проводом кербуда їхнього будинку й затягли до тюрми Бригідки, витягати трупи: «раптом я побачив свого батька, його одного вели німецькі солдати і гнали до інших у кут подвір'я. Він заспівав «Шма Ісраель» і йому голосно почали підспівувати інші в'язні. Якийсь добрий чоловік, що стояв поруч зі мною, схопив мене і закрив мені очі, коли солдати відкрили вогонь. Так загинув мій батько, намагаючись захистити та оборонити свою громаду. Принаймні смерть врятувала його від агонії мук, принижень та жахів систематичного винищення єврейських громад у газових камерах таборів смерті»¹².

Смерть рабина викликала широкий резонанс у місті. Подивлялися його мужності і не розуміли, чому ж він не скористався багатьма можливостями сховатися. А потім страшні випробування, які випали на долю євреїв, витіснили на маргінес образ Левіна.

¹² Lewin K. I. A Journey Through Illussions. — Santa Barbara, 1994. — P. 23–24, 31. Д. Кахане у своєму «Щоденнику Львівського гетто» наводить розповідь Еліяшу Джонаса, який був у Бригідках і бачив на власні очі: «Він стояв поруч зі мною. На мені був літній одяг і рукава сорочки були закачані. Він стиснув мою руку...» (Кахане Д. Щоденник Львівського гетто. — К., 2003. — С. 28–29.).

Рабина поховали у братській могилі неподалік приміського селища Брюховичі, разом з двома тисячами замордованих німцями й місцевими українцями та поляками.

Схезкілю Левін було 44 роки. Він залишив дружину й трьох дітей. 35-річна Рахель і 6-річний Леон загинули у Львівському гетто у 1942 році. Синів Курта і Натана рятували в резиденції Митрополита Шептицького, в монастирі Студитів. У Львові, частково Кракові і Варшаві залишилися рукописи праць, численні статті рабина у єврейських періодичних виданнях.

Спадщина

Є. Левін був рабином з Божої ласки. Основна його спадщина — душпастирство. Він потішав вірних у печалі і самотності, оберігав їхні душі, захищав від власних негідних вчинків і нападів інших. Його душпастирство, служіння Богу через навернення вірних до джерела оптимізму юдаїзму — Тори. Левін тлумачив вірним: все, що видається людям руйнівним, недосконалим, ворожим, є лише засоби Божої допомоги, сигнали кінечності пошуку правильного шляху, вказівки звернути зі стежок гріховності, зваби.

Тора для Левіна — основа усвідомлення індивідуальної і колективної відповідальності євреїв як вибраного народу, інструменту покути, подолання гріха, а отже, навернення людства до Бога.

Тора — усвідомлене, а частіше неусвідомлене благословення, Божий глас, який озивався в душі голосом власної совісті. Для високоосвіченого Левіна було чи не найголовнішим, щоб його вірні були свідомі важливого в юдаїзмі поняття «Заслуги батьків»: покута, молитва, добрі справи

праведних предків як взірець милості, прощення, надії.

Левіну йшлося про духовну сутність щоденної молитви: «Мій Боже, душа, яку ти мені дав, чиста». Різними словами з амвона й у друкованих статтях, творах Левін переконував вірних, що негаразди, навіть смерть — лише етап на шляху до нового відродження Ізраїлю.

Свої думки Левін оприлюднював у численних популярних, публіцистичних, меншою мірою наукових працях. Праця рабина залишала мало часу на наукові студії.

Нині збереглися друковані рукописні тексти проповідей¹³, фрагменти богословських праць¹⁴, статті на сторінках тижневика «*Nasza Opinija*»¹⁵.

Важливою складовою вивчення можна вважати спогади нащадків і вірних Левіна, які засвідчують сприймання, резонанс ідей, думок рабина¹⁶. Більша частина документальної спадщини Левіна збереглася в Україні: в Центральному історичному архіві Львова, бібліотеках ім. В. Стефаніка, Львівського національного універси-

¹³ ЦДІАЛ, ф. 701, оп. 3, спр. 2724, 2550.

¹⁴ Рукописи праць «Неоплатонізм та юдаїзм», «Марк Аврелій», які Левін, очевидно, готував до друку, його старший син Курт у 1942 р. передав Митрополиту А. Шептицькому. Вони зберігалися у секретаря Митрополита о. В. Грицяя. Після арешту останнього, у 1944 р. і ліквідації Греко-Католицької Церкви, архіви Консисторії, Митрополичого Ординаріату, особистий Шептицького, були вивезені до Києва, через кілька років повернулися до Львова. До 1991 р. це були секретні фонди. Нині рукописи Левіна не виявлені.

¹⁵ Тижневик «*Nasza Opinija*» за 1935 — серпень 1939 рр. зберігається у ЛНБ ім. В. Стефаніка, бібліотеці Львівського національного університету (Львів).

¹⁶ Lewin K. I. Ozj'asz Thon j'ano rabin. // *Nasza Opinija*. — 1936. — 22.XI.

тету. На превеликий жаль і сором, вона не описана і не досліджена.

Початковий аналіз дозволяє виділити богословську, історичну, заголовополітичну тематику.

У статті, присвяченій пам'яті небіжчика О. Тоона, рабина Кракова, Левін подав свою візію душпастирської праці. Рабинство — це усвідомлена і неусвідомлена діяльність, її видимим інструментом є амвон у храмі — засіб спілкування, підтримки, засудження, потіхи вірних. Історію і роль рабинства в житті єврейських громад ще вивчатимуть і вивчатимуть, бо, як свідчить приклад Тоона, ще й нині вона мало цінується. Левін шкодує, що в єврейському розполітизованому, порізненому загалі деякі ортодокси будуть мовити про Тоона як політика, літературознавця, й хто зна, чи згадають його душпастирство. «Рабину, — писав Левін, — потрібні не лише великі знання, конечно зречення себе заради того, щоб бути провідником своїх ближніх, полегшувати їхні страждання, надихати живим словом, репрезентувати їх перед неєврейським світом, вказувати людині на її гріховність з великої любові до неї, щоб мала вона Боже благословення»¹⁶.

Як практикуючий рабин, Левін докладав чимало зусиль, щоб забезпечити юридичні права рабинів, як в єврейських громадах, так і в державі.

У рукописі незавершеної праці «Про права і обов'язки у діяльності кагалу» він детально аналізує традиційне єврейське право, суперечливу правову базу діяльності єврейських громад у Польщі і становище рабинатів.

Левін засуджує законодавчі акти про виборність, контроль діяльності рабинів з боку держави, одночасно вимагав від правління єврейських

громад домагатися права самостійно організовувати вивчення релігії у школах, фінансової підтримки для видання популярної релігійної літератури, підручників¹⁷.

У 1932 році у промові на конференції викладачів юдейської релігії у середніх школах він доводив: основне завдання рабинів є навчання молоді молитовних аспектів релігії, бо нинішня молодь у вивченні Тори мало що приносить з дому. «Добре, коли зберігають формальну обрядовість, а що вже казати про знання змісту нашого молитовника. Тора — могутній чинник впливу на розум і почуття, здатна будити дух і формувати цінності, які визначатимуть життя молоді людини після виходу зі школи»¹⁸.

У своїх наукових і популярних богословських працях Левін зосереджує увагу на Торі як сутності життя вибраного народу.

У центрі уваги рабина Боже благословення і Боже покарання в історії євреїв у контексті реалій життя Галичини, Європи.

У статті «Песах в огляді історичнім» Левін пояснює, що коли Яків, його сини та їхні сім'ї покидали рідну землю, то була звичайна велика родина, пізніше, як сказано у Святому Письмі, родина Якова стала народом. Цей народ Бог вибрав для свого Божого об'явлення людству. Почувши зойки того народу в Єгипті, Бог твердою рукою вивів його з рабства. Цей чудовий акт визволення, майбутня ознака ще одного визволення, але вже людства, яке Бог здійснить через нащадка Якова Месію.

¹⁷ ЦДІАЛ, ф. 701, оп. 3, спр. 2881, арк. 23-31.

¹⁸ ЦДІАЛ, ф. 701, оп. 3, спр. 1485, арк. 1-2.

Але чому, — запитує Левін, — Бог учинив серце фараона твердим і жорстоким, чому так ускладнив своїм вибранцям, зокрема Мойсею, вихід з Єгипту? Чи не кращою була б прихильність фараона до невеличких євреїв? Відповідь: «Богові і Мойсееві, мабуть, йшлося про витворення серед євреїв збірної солідарності, сильного прагнення до волі. І то сталося. Чим жорсткіша неволя, чим важчі випробування, тим більша реакція опору. В дорозі виходу зродився на очах гарт єврейського духу, з'явилася небачена відвага, підперта діями. Бог привів вибраний народ до гори Синай, де склав Заповіт з цим народом. Так Бог обрав Ізраїль своїм народом, але Бог поставив умову покорі (2 М 19.5.). І народ прийняв той Заповіт: «Все, що сказав Господь, — ми зробим» (2 М 19.8.)¹⁹.

Левін знав богословіє, історію, його гнітило, що ж стало на шляху здійснення обраним народом передачі іншим Божої істини?

У 1936 р., у статті «Йом-Кіпур» рабин, розмірковуючи над теологічними аспектами актів Божої милості і Божого покарання, писав: «У покуті й покорі єврейство всього світу в тому Судному дні підбиває підсумки цілого року, зводить рахунки сумління, визнає свої гріхи, просить прощення, кається і прагне спокутувати їх. Судний день — символ не лише єврейства — цілого людства. Все, що ми терпимо, долю свою складаємо нині до стіп Вічного престолу Божого всіх людей. Бог Покарання чи Бог Милості? Він Справедливість через єврейство для всіх. З ним, з Богом еднаймо нашу долю, знаймо, знехтувана справедливість буде не лише на-

шою поразкою. І нині, сповідуючи нашу совість, уповаємо, що божки ненависті, розбрату цезнуть перед нашою відповідальністю за долю людства»²⁰.

Майбутнє прадавнього народу в передвоєнні роки виглядало похмурим. Для львівського рабина очевидно, що Ізраїль не виконує своєї місії, але богословське осмислення ситуації давало надію: «Боже благословення, обіцяне Ізраїлю, поширяться аж до країв Землі» (1 М 12.2–3.).

Левін часто прямо й опосередковано звертається до Книги пророка Ісаї, щоб нагадати про святість Божу. В центрі уваги рабина гріхи, покарання за гріхи, визнання справедливості Божого покарання і благословення Божого, яке зійде на тих, що приймають каяття.

У статті «Санхеріб у світлі Пасхальної Агади, інтерпретація Х, ХІ розділів Ісаї», Левін нагадує, що у ніч Седеру згадують, а восьмого дня у синагогах читають обидва розділи.

Левін пише, що Бог судить гріхи Ізраїлю, зняряддя Божого суду — асирійські завойовники, але Бог судить і завойовника, бо «не так він розуміє, серце його не так мислить, бо в серці його ще немало народів винищити і вигубити» (Іс 10.7.). Тяжка кара Ізраїлю, але остаток Ізраїля, врятовані з дому Якова повернуться «...не будуть вже більше опиратися Тому, хто б'є їх, й обіпруться у правді на Господа Святого Ізраїлевого» (Іс 10.20.).

Левін нагадує біблійний опис завоювання Єрусалима, вболіває над «обтяженими залізом деревами лісу». Але на стражданні й покорі «вийде пагінчик з пня Єсеевого і галузка

¹⁹ Lewin K. I. Pesach w ogłędzie historycznym // *Nasza Opinja*. — 1938. — 7.IV.

²⁰ Lewin K. I. Jom Kipur // *Nasza Opinja*. — 1936. — 24.IX.

дасть плід із коріння його і спочине на нім дух Господній, дух розуму, дух поради, дух пізнання і лицарства і страху Господнього» (Іс 11.1–2.).

Образ тої відродженої галузки для Левіна джерело чудової ідеї Божого помазаника з роду Давидового і Божого Провидіння: ота галузка, як колиска, ідея братання відроджених народів, бо не буде на Землі, як на святій Божій горі, боротьби, буде бавитися «немовля над корою гада, і будуть разом телятко і левиця». «І буде те, — пише Левін, — з тої простої причини, що запанує дух Божий на світі, дух справедливості і рівності, який надихає всіх страждущих і убогих. Історія асирійського завойовника давня, добре описана в біблійній історичній літературі. Мені ж йдеться логічно пов'язати тлумачення Святого Письма неєврейськими біблієстами, істориками й дивуватися, як вони не зауважили загальнолюдської візії Пророка. Але то вже їхня справа».

Рабин Левін пояснює своїм zagrożеним вірним, що як «історичні пихаті асирійці, так і сучасні витягають свою руку», на слабких, тлумлять окрики болю й кривди, вони вже бачать єврейство стятим деревом, їх живить ненависть, насильство, але є, на щастя, Ісаї «сучасні, котрі бачать, що нищать всякі сліди любові до ближнього, тяжкими гріхами потоптано етику й духовні цінності. Але Ісая сучасний, як і Ісая історичний, вірить незламно в силу єврейського кореня, у його животворні соки, які оживлять віру і надію. З тих соків, врешті, мусить вирости і обов'язково розквітнути нова ідея любові й вічного миру»²¹.

²¹ Lewin K. I. Sanherib w świetle hągagy sedyrowej i interpretacji X i XI rozdziału Jezaj'asy // *Nasza Opinja*. — 1937. — 4.IV.

Темі гріха, переступу через Божі заповіді присвячена і стаття «Зневажений декалог»: «Десь щезає страх Божий! Люди переступають через заповідь «Не убий!», зневажають інші заповіді, а наслідком, — на думку Левіна, — є міжнародні конфлікти в Європі, антилюдські, а вже як наслідок, антиєврейські закони в Німеччині, антисемітські «експеси» у Польщі, розбрат у польському уряді»²².

Левін є автором кількох статей на історичні теми. Історичний підхід при описі різних фактів та явищ міжнародного і єврейського життя Польщі характерний для більшості його публікацій.

«Не можу позбавитися свого особливого замилювання історією, — писав Левін у статті «Голос Колумба», — із задоволенням потираю руки від самої думки, як років так через сто сидітиме молодий історик в одному з найбільших архівів Центральної Європи, вивчаючи різні документи, писані різними мовами»²³. У статті йдеться про ще один заклик президента США Ф. Рузвельта до вирішення спірних питань за столом переговорів, бо «воєнна потуга стає такою великою, а світ таким малим, що кожному народові загрожує небезпека». Левін шукає відповіді на питання, чому люди зневірюються у таких закликах у «пеклі сьогодення». Він переконаний — надія людства і його народу — саме в таких закликах і пояснює свою позицію через настанови молодому історик: зібрати первинні документи про міжнародні події, доповнити їх інформацією спогадів, щоденників «видатних

²² Potkpijony Dekalog // *Nasza Opinja*. — 1936. — 26.I.

²³ Lewin K. I. Glos Kolumba // *Nasza Opinja*. — 1938. — 15.I.

державних мужів, дипломатів», залучити інтерпретацію науковців, істориків, що уможливить для молодого дослідника виявити джерела конфліктів, знайти тих, хто ж приймав остаточні рішення. Левін рекомендує аналізувати тексти, порівнювати факти, події у часі, бо лише тоді молодий вчений збагне сенс впливу ненависті, расової теорії на допровадження свого та й інших народів до стану психозу, нищого прагнення утверджувати себе лише принижуючи інших, й збагнути, що саме на цьому провідники-агресори здобували і утримували силою владу, а також є сенс постійного наголосу на одвічності справедливості, етики, духовних цінностей, тисячолітнього досвіду, відповідальності провідника за кожну людину, які є підложжям відповідальності цілого народу».

Молодому історику Левін радить задуматися над тим, що на порозі відкриття Нового Світу команда Колумба, змучена тривалою подорожжю ремствувала, а Х. Колумб все повторював і повторював, що світ малий і вже близько земля. Чи не це ж саме іншими словами повторює Рузвельт, котрий веде свій корабель непевними хвилями дипломатії? Коли історик задумается над долею найбільш загроженого народу у тодішньому світі, хай прочитає старі єврейські хроніки. І він буде вражений. Рік вигнання євреїв з Іспанії, це і рік відкриття Колумбом Нового Світу.

Рекомендації Левіна молодому історику настільки конкретні, подані з тонким гумором, з дотриманням методичних засад від простого до складного, що можуть бути окрасою підручників з джерелознавства, герменевтичного, компаративного аналізу.

У популярній формі, але глибоко науково Левін подає факти єврейської історії, історії народів, серед яких жили євреї Галичини. Так, у великій статті «Песах в історичному огляді» він аналізує історію дослідження свята як знаної події в єврейській історії, називає і характеризує доробок авторів у хронологічній послідовності, наголошуючи, що більшість дослідників подавали лише факти. Він же радить застосовувати «синтетичний метод» задля того, щоб за сухими фактами «історичного скелету» виявити теоретичні постулати дослідження взаємодії матеріального (ригуал Седеру) й духовного передання (визволення з неволі). Левін виділяє періоди: «Песах Мойсея», «Песах пророків», «Песах галуту», «Песах Герцля» для того, щоб показати межу минулого, сучасного і майбутнього. Песах для Левіна — міст між минулим виходом євреїв з єгипетської неволі і засіб історичного діалогу, коли формується гарт духу, збірна солідарна сила для майбутнього виходу — Песах Герцля²⁴. Запоруку історичного діалогу Левін вбачає у реаліях сьогодення: «Коли за Седером двоє з'їдають пасхального баранця, один це робить заради сповнення традиційного обов'язку, інший для заспокоєння голоду. Наші мудреці кажуть, що і той останній виконує свій обов'язок, бо у новочасній неволі цілі покоління євреїв, задивлені в лібералізм та емансипацію, .. сідають до спільного Седеру, спільного історичного діалогу. Так постає Песах майбутнього визволення, коли все єврейство збереться до історичного діалогу, бо зродиться новітній гарт духу, збірна солідарність».

²⁴ Lewin K. I. Pesach w ogłędzie historycznym // *Nasza Opinja*. — 1938. — 17.IV.

Історичний аналіз застосовує Є. Левін у статтях «Баланс Шестирічної війни»²⁵, «Польща воскресла»²⁶, «Дранг нах Остен»²⁷.

Львівський рабин був автором статей на теми європейської політики: подій у Польщі, Галичині, антисемітизму в різних його проявах, неодмінно в контексті єврейської спільноти.

Так у статті «Румунська народна революція та чутки про Палестину» він пише, що на зміну старшому поколінню приходять покоління, що виросло на воєнному і повоєнному розбраті, для якого брутальність, насильство не є злочином, хтивість не гріхом, а цнотю, агресія не ганьбою, а заслугою. Він засуджує це покоління в Румунії, Польщі, Львові, вважаючи, що «переслідування євреїв можна розглядати як знак переломного етапу в історії не лише євреїв, але всього людства. Не з позицій філософізму, а з найкраще зрозумілого егоїзму тій хвилі переслідувань повинні протистояти й починають протистояти люди, які хочуть бути вільними, бо прагнуть не втратити власну свободу, людяність»²⁸.

Левін представляє «лавкове гетто», огидні акції ендеків у Львові, як знаки біди для Польщі й поляків.

У короткій замітці «Євреї хочуть війни» він іронізує: «Євреї мусять дякувати Гітлеру», бо розвіє міфи про них, нащадків Маккавеїв, Бар-Кохби як про поганих вояків, бо світ бачитиме облудність твердження, що 18-мільйонний, розпоршений по світах народ прагне завоювати 80-мільйонний народ з власною територією»²⁹.

²⁵ *Nasza Opinja*. — 1938. — 11.IV.

²⁶ *Nasza Opinja*. — 1938. — 13.XI.

²⁷ *Nasza Opinja*. — 1939. — 8.I.

²⁸ *Nasza Opinja*. — 1938. — 9.I.

²⁹ *Żydzi chcą wojny // Nasza Opinja*. — 1939. — 12.II.

У статті «Оповідки про Пурим» рабин пише, що в євреїв є зброя, яку ніхто не в силах забрати. Це їхній гумор, іронія. «Євреї і нині сміються, коли потерпають від ворогів сучасних, як сміялися і за часів утисків ворогів давніх, до того ж історія свідчить, що ті ще й самі осміюють себе своїми діями»³⁰.

* * *

Левін був автором та ініціатором публікацій, статей, інтерв'ю, рецензій, які стосуються літератури, мистецтва, громадського життя українців, поляків Галичини, Польщі.

За пересічними людськими мірками Є. Левін програв. Він міг виїхати в Швейцарію, а трагічно загинув, обороняючи свою громаду, яка в більшості була винищена за два роки. Його ім'я забуте на землі, де він жив і працював, його спадщина невідома. Чи ж програв? Як передбачав Левін, «майбутній Песак Герцля» породив спільну волю Духа. Всупереч формальній логіці постала держава Ізраїль, розвіяно міф про поганого єврейського вояка. У світі все ще дослухаються «Голосу Колумба», який кличе до пошуку засобів вирішувати спірні питання миром.

Двох синів рабина врятували в резиденції Митрополита А. Шептицького і монастирі Студитів. Його син Курт напише книжку — свідчення³¹ про Добро і Зло трагічних днів окупації, стане одним з небагатьох, які розвіють міфи й стереотипи про галичан-євреїв, галичан-українців, галичан-поляків.

³⁰ *Hágada Purimowa // Nasza Opinja*. — 1939. — 5.III.

³¹ *Lewin K. I. A Journey Through Illussions*. — Santa Barbara, 1994.

У часи відродження єврейського національного життя в Україні, як свого часу і Левін, молодий історик В. Нахманович опублікував статтю «Потерянная Тора. Возможна ли секулярная еврейская культура?» В іншому дискурсі йдеться про те, що колись хвилювало і Левіна. Що є основою єврейської екзистенції смислу минулого і майбутнього народу? В. Нахманович, хоч і поста-

вив знак запитання, немислимий для Левіна, коли йдеться про культуру, доходить висновку: Тора, Боже одкровення — джерело пізнання минулого (Голокосту зокрема) і благословення у майбутньому. І для ілюстрації своїх міркувань цитує і коментує X і XI розділи Ісаї³².

Чи не є це свідченням актуальності спадщини Левіна і потреби її вивчення?

³² *Нахманович В. Потерянная Тора. Возможна ли секулярная еврейская культура? // Еврейский обозреватель. — 2003. — № 11–12.*